

‘Want onsen meyster Akarijn sel dair om lesen in sijn boeken’

*Een speurtocht naar de geheimzinnige tovermeester Akarijn in «Reynaerts historie»,
vs. 5297-5298*

JOOST ROBBE

Inleiding

In het tweede deel van *Reynaerts historie* komt de vos aanzetten met een nieuw leugenverhaal over een schat, waarmee hij zijn schuld aan de dood van de haas Cuwaert voor eens en altijd probeert uit te wissen. In de tas die hij Cuwaert en Belyjn heeft meegegeven, zou Reynaert drie juwelen hebben gestopt, met de opdracht deze aan koning Nobel en diens vrouw ten geschenke te geven. Volgens Reynaert is Cuwaert waarschijnlijk op weg naar het hof vermoord door onverlaten die de juwelen in hun bezit wilden krijgen.

Omdat zijn lijfbehoud op het spel staat, is het van het allergrootste belang dat Reynaerts relaas geloofwaardig klinkt. Daarom speelt zijn tante, de apin Rukenau, meteen maar het spelletje mee: door te demonstreren dat ze zelf geloof hecht aan het verhaal, wil ze ook de andere hofdieren van de waarheid ervan overtuigen.¹ Dit doet ze op de volgende onrechtstreekse manier:

‘Wat, neve’, sprac vrou Rukenauwe,
‘Wat baet dat gi droeft dus seer.
Noemt ons die juwelen; hebt genen deer.
Wy sellense by vrienden raet
Wel crigen, tsy vroe off laet,
Des sy boven der eerden sijn,
Want onsen meyster Akarijn
Sel dair om lesen in sijn boeken.
Wi sellen te ban doen ende vloeken
In allen kerken dier off weet,
Tot dat hi dair off doet besceet.
Het en mach ons niet ontstaen.’²

Rukenaus interventie heeft vooral de schijn van een woord van troost. In een notendop zegt ze dat de vos niet zo bedroefd moet zijn en dat de juwelen wel terecht zul-

¹ Een dergelijke tactiek is volledig in overeenstemming met de theorie omtrent de *insinuatio*. Vgl. ook Wackers 1983, 190.

² Wackers 2002, II, 230, vs. 5291–5302: “‘Neef’”, zei vrouwe Rukenau, “wat baat het dat je zo bedroefd bent? Noem ons de juwelen. Wees niet bezorgd. Indien ze zich nog boven de grond bevinden, zullen we ze vroeg of laat met de hulp van onze vrienden wel terugvinden, want onze meester Akarijn zal dit opzoeken in zijn boeken. We zullen diegene die van de juwelen kennis heeft, in alle kerken zolang in de ban slaan en vervloeken tot hij erover bericht. De schat kan ons niet ontgaan” [vertaling JR, gebaseerd op de voetnoten in Wackers 2002].

len komen. Dit zal ofwel met de hulp van meester Akarijn gebeuren, ofwel via een banvloek. Over dit laatste merkte Paul Wackers overigens al op dat als de aap Mertijn een interdict kan bewerkstelligen, een eenvoudige ban ook wel niet zoveel moeite zal kosten.³ Aangezien meester Akarijn slechts een enkele keer in *Reynaerts historie* wordt vermeld, vormt deze passage het uitgangspunt voor het hierna volgende onderzoek naar de herkomst en de betekenis van de naam Akarijn.

Een eerste houvast is gelukkig al geboden, want tegenwoordig lijkt niemand er meer aan te twifelen dat met *meyster* hier een meester in de toverkunst is bedoeld. Het was Isidoor Teirlinck die als eerste op het gebruik van *meyster* in de betekenis van tovermeester in *Reynaerts historie* heeft gewezen, hoewel hij het op deze plaats in zijn Reynaert-toponymie niet had over *meyster Akarijn*, maar over *meyster Abrioen van Tryer*, die pas 33 verzen later wordt vermeld.⁴ Teirlinck onderbouwde zijn interpretatie met een citaat uit Dirk Potters *Der Minnen Loep* (II, vs. 3083), dat ook in het *MNW* is opgenomen: *Hi [Neptanabus] wordt [...] in al dat lant voor enen wisen meester [in de tooverkunst] bekant*. In dit fragment slaat *meester* immers ondubbelzinnig op de magiër Neptanabus. In het geval van Akarijn vindt de woordverklaring ‘tovenaar’ voor *meyster* daarenboven ook steun binnen de eigen tekst (vs. 5291–5302), vermits de auteur hier bij monde van Rukenuau lijkt te suggereren dat er twee manieren zijn om de ring terug te winnen: magie en religie.⁵

Mag het epitheton *meyster* hiermee voldoende zijn geduid, een overtuigende interpretatie van de naam Akarijn heeft het Reynaert-onderzoek nog steeds niet weten te verstrekken. Zo schrijven Wackers en Schlusemann in hun uitgave van *Reynaerts historie* in de *Bibliothek mittelniederländischer Literatur* (2005): ‘Die Figur Akarijn konnte noch nicht eindeutig interpretiert werden. In drei *chansons de geste* kommt ein Sarazenenkönig namens *Acarin* vor, dieser hat aber keine besonderen Gaben. Eventuell trägt auch diese Figur einen sprechenden Namen und spielt das Wort *acarijn* (‘Pauken-/Trommelspieler’) eine Rolle. Das würde bedeuten, dass diese Figur zwar viel Lärm macht, aber keine vertrauenswürdigen Informationen liefert. Siehe *MNW* s.v. *acarijn*.’⁶

Na enig zoekwerk blijken de *chansons de geste* waarnaar Wackers en Schlusemann verwijzen *Aliscans*,⁷ *Vivien de Mombranc*⁸ en enkele latere bewerkingen van *Ogier de Danemarche* te zijn.⁹ Van het feit dat Acaire of Acarin wel meer gebezigd werd als naam voor een Saraceense vorst, getuigt bijvoorbeeld ook een dertiende-eeuws manuscript van een Alexanderroman uit de Franse nationale bibliotheek, dat waarschijnlijk om-

3 Wackers 1983, 190.

4 Teirlinck 1912, 229.

5 Dit verklaart wellicht de kordaatheid waarmee Wackers in het register van eigennamen aan het eind van zijn editie van *Reynaerts historie* (2002) te kennen geeft: ‘Akarijn: 5297 – tovenaar’. Vgl. Wackers 2002, II, 446.

6 Schlusemann & Wackers 2005, II, 457. Een dergelijke spelnaamgeving kan inderdaad niet worden uitgesloten. Hoe dan ook bestaat er binnen de context van het verhaal geen dwingende reden om Akarijn als ‘trommelaar’ of ‘onbetrouwbare lawaaimaker’ te beschouwen.

7 Guessard 1870, 44.

8 Castets 1887, 91 en 183.

9 Weddige 2002, 116 en 607. Bij David Aubert komt strikt genomen niet *Acarin*, maar *Aquaire* voor (vgl. Henry 1956, 43); in de alexandrijnerversie eveneens *Acaire* (vgl. Roy 1972, 420). Bij nader toezien berust de variatie *Acaire/Acarin* slechts op een verschil in naamvalsvorm, zoals dit bijvoorbeeld ook het geval is voor *Fauve/Fauwel* (*cas sujet*) en *Fauvain* (*cas régime*). Vgl. Tobler 1906, 228–229.

streeks 1285 in Doornik is vervaardigd, en waarin Alexander volgens de rubriek brieven van zowel Samson als de Saracenenkoning Acarin ontvangt.¹⁰ Het is te verwachten dat deze lijst nog met andere teksten en afzonderlijke manuscripten kan worden uitgebreid. Daarenboven komt een Acarin in het *Chanson du Chevalier au Cygne* voor, waarin deze als zoon van de Saksische koning Mirabel en neef van Galeran de Monbrin door de zwaanridder eigenhandig om het leven wordt gebracht.¹¹ Omdat *Reynaerts historie* verder geen aanknopingspunten biedt om hier een Saraceense vorst of een Saksische prins te veronderstellen, en omgekeerd, zoals boven werd opgemerkt, geen van de genoemde personages over Akarijns gaven beschikt, blijkt Wackers’ en Schlusemanns spoor echter dood te lopen. Daarom kan men m.i. beter uitgaan van wat Willem Kuiper in het Repertorium van Eigennamen in Middel nederlandse Literaire Teksten (REMLT) suggereert, namelijk dat de naam Akarijn naar een streekheilige zou verwijzen.¹² Daarbij denkt Kuiper spontaan aan de heilige Acharius van Noyon († 639; feest 27 november).

In dit artikel wil ik ten eerste aantonen dat de heilige in kwestie niet zozeer Acharius van Noyon zal zijn geweest dan wel Aicardus van Jumièges, de patroon van de zwakzinnigen. Daarna zal ik laten zien dat de heilige Aicardus in Noord-Frankrijk en Zuid-Vlaanderen enkele opvallende toponymische sporen heeft nagelaten en dat er in tal van werken uit de Noord-Franse en Zuid-Vlaamse (Franstalige) middeleeuwse literatuur verwijzingen naar deze heilige voorkomen. Ten slotte ga ik nogmaals kort in op de betekenis van Akarijn als heilige tovenaar in *Reynaerts historie*.

De verering van de heilige Aicardus in Noord-Frankrijk en Zuid-West-Vlaanderen

In een situatie als die van Reynaert, waarin men kostbare voorwerpen kwijt was geraakt, was het in de middeleeuwen niet ongebruikelijk om de bijstand van een heilige af te smeken. De heilige die voor deze praktijk uiteraard het meest voor de hand lag, was Sint-Antonius van Padua (1195-1231; feest 13 juni), die nog steeds als patroonheilige van franciscanen, bakkers en mijnwerkers, reizigers en geliefden, maar vooral ook als patroonheilige van de verloren voorwerpen wordt vereerd. Dit patronaat werd in de veertiende en vijftiende eeuw echter ook door andere heiligen bekleed, zoals bijvoorbeeld – om er slechts enkele te noemen – de heilige Helena († ca. 328; feest 6 maart) wegens de Kruisvinding, de heilige Sebastiaan († 228; feest 20 januari) en de heilige Reginald van Orléans (1183-1220; feest 1 februari). Bij deze door de hele kerkgemeenschap als zodanig erkende patroonheiligen kwamen er bovendien nog enkele minder bekende heiligen, die slechts plaatselijke of in het beste geval geweste-

¹⁰ Parijs, BNF, fr. 786, fol. 65v: *ci dist si con li amirais de perse envoia à alixandre unes lettres par acarin et sanson*. Voor de datering en situering van het handschrift in Doornik, zie o.a. Busby 2000, 73: ‘Le manuscrit, qui contient un calendrier d’après l’usage de Tournai (ff. 1-3), le roman d’Alexandre (ff. 4r-91vb), et le cycle de la Croisade (ff. 92ra-273ra), fut probablement produit à Tournai même aux environs de 1285 dans le cercle d’un peintre qui se nomme Henri dans le colophon du ms. BNF, fr. 412 (vies de saints, Richard de Fournival; daté de 1285).’

¹¹ Hippeau 1878, I, 218 en 223.

¹² Vgl. <http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/remlt/remltindex.htm> (18.10.2010).

lijke verering genoten. Zo vermeldt Erasmus in diens *Enchiridion* dat het patronaat van de *res perditas* in Holland door de martelaar Jeroen van Noordwijk (†856; feest 17 augustus) werd vervuld.¹³ In Beieren vertrouwde men op de voorspraak van de heilige kluizenares Edigna van Puch bij Fürstenfeldbruck (omstreeks 1050-1109/10; feest 26 februari),¹⁴ en in Bretagne nam men dan weer zijn toevlucht tot de in onze contreien vrijwel onbekende heilige Tujen (Eugène) van Daoulas (midden zesde eeuw; feest 26 januari), die eveneens kluizenaar en later abt van Finistère was geweest.¹⁵

Op zoek naar een streekheilige met de naam Acarin zouden we met Kuiper inderdaad in eerste instantie aan Acharius van Noyon († 639; feest 27 november) kunnen denken. Acharius was eerst monnik in Luxeuil in Bourgondië, daarna bisschop van Noyon en Doornik. Hij was medewerker van Sint-Amandus tijdens de kerstening van Vlaanderen en werd begraven in de Petrus-en-Paulus-kerk te Noyon. In 640 werd hij als bisschop van Noyon en Doornik opgevolgd door de bekendere Sint-Elooi.¹⁶ Maar er is hier meer aan de hand. In de veertiende eeuw was Acharius in Picardië en bij uitbreiding ook in Vlaanderen reeds lang vereenzelvigd met een andere heilige, namelijk Aicardus (ook wel: Aichardus of Aichadrus; 624-687; feest 15 september), abt van Jumièges in Normandië en een jongere tijdgenoot van de bisschop van Noyon. Beide heiligennamen werden in het Picardische dialect immers als 'Acaire' uitgesproken.¹⁷ Aicardus was eerst begraven in Jumièges, maar volgens Baldric, een chroniqueur uit de elfde eeuw, werden zijn relikwieën uit angst voor ontheiliging door de Noormannen nog in de negende eeuw naar Haspres in Henegouwen gebracht, waar de abdij van Jumièges een bijhuis bezat.¹⁸ De wonderbaarlijke genezingen lieten ook daar niet lang op zich wachten en de verering van de heilige Aicardus/Acaire om de zwakzinnige Franse koning Karel VI te genezen. De Franse hofdichter en kroniekschrijver Jean Froissart (ca. 1337-ca. 1405), die overigens zelf in Henegouwen was opgegroeid, bericht hierover dat *on envoya en une ville que on appelle Aspre, [...] dont on aoure Saint Aquaire, et là gyst, en une fierte moult richement en argent, le corps du benoist saint dessus nommé; et est requis et visité de moult de lieux, pourtant que les verges sont moult crueuses de frénésie et de derverie. Et pour honorer le saint, envoyé y fut et*

13 Nog in 1656 noemt Jacobus de la Torre deze heilige als patroon van verloren zaken. In de gehele Nederlandse Republiek werd Jeroen van Noordwijk als zodanig vereerd, omdat Antonius van Padua er vrijwel onbekend was. Vgl. De la Torre 1883, 123; zie ook O'Donnell 1981, 101 (cap. xxii, 17-18).

14 Schauber & Schindler 1998, 81.

15 Chardonnet 1995, 242; Garaby 1991, 141 en 544.

16 De heilige Acharius, bisschop van Noyon, beschikt jammer genoeg niet over een eigen vita. Sporadische biografische details zijn te vinden in de levensbeschrijvingen van Sint-Amandus, Sint-Omaars en Sint-Eustacius. Vgl. Räß & Weis 1825, xvii, 343-344.

17 Vgl. Von Kraemer 1950, 102. Naast deze patronymie heeft naar alle waarschijnlijkheid ook het feit dat beide heiligen tijdgenoten waren de vereenzelving in de hand gewerkt. Omdat Acharius en Aicardus in onze streken als een en dezelfde persoon werden beschouwd, is het mijns inziens dan ook weinig zinvol om achteraf een anachronistisch onderscheid aan te brengen, wat echter niet wegneemt dat formuleringen zoals bijvoorbeeld bij Paulin Paris in geen geval acceptabel zijn: 'Le plus ancien des pèlerinages auxquels on attribuait la vertu de guérir de l'extravagance ou avertin était le village d'Aspres, près d'Arras, où l'on conservait les reliques de l'évêque de Noyon, saint Acaire' (Paris 1847, 48).

18 Von Kraemer 1950, 102. Thans weten we dat dit waarschijnlijk plaats moet hebben gevonden tussen de plundering en brandstichting van de abdij in mei 841 en de exodus van 867. Zie daarvoor Aubert 1990, xxiii, 486-487.

*apporté ung homme fait de cire, en forme du Roy de France, et ung très beau cyerge et grant, et offert moult dévotement et humblement au corps saint, affin qu'il voulsist supplier à Dieu que la maladie du Roy, laquelle estoit grande et cruelle, fust allégée de ce don et offrande.*¹⁹ Dit verhaal laat er geen twijfel over bestaan dat (1) het plaatsje Haspres tegen het eind van de veertiende eeuw was uitgegroeid tot een bekende bedevaartsplaats, (2) in Haspres de heilige Aicardus werd vereerd, en (3) de bedevaarders aan *frénésie* (razernij) en *derverie* (zwakzinnigheid) leden. Aicardus werd dus vereerd als patroon van mensen die hun verstand hadden verloren.²⁰

Ook in Zuid-West-Vlaanderen moet de heilige Aicardus een bijzondere verering hebben genoten. Zo blijkt uit Rijkselise archieven dat er vanuit die stad ten laatste vanaf 1390 (als terminus ante quem) regelmatig geesteszieken naar Haspres werden gebracht, en dat het stadsbestuur daarvoor zelfs een eigen transportdienst onderhield.²¹ Mensen die aan geheugenverlies leden werden eveneens naar Haspres gebracht, in de hoop hun geheugen door offeranden terug te krijgen.²² Dit kan trouwens ook verklaren waarom Akarijn in *Reynaerts historie* verloren voorwerpen terug kan vinden. Als Aicardus in staat is om in de echte wereld de bedevaarders hun geestelijke vermogens of geheugen terug te schenken, kan Akarijn in *Reynaerts historie* de dieren dan ook gemakkelijk helpen om – al dan niet dankzij hun terugverworven geheugen – verloren voorwerpen terug te vinden.

Een belangrijke stenen getuige voor de verering van de heilige Aicardus in Zuid-West-Vlaanderen in de vroege vijftiende eeuw is de kapel La Croix Saint-Achaire in Moeskroen bij Kortrijk. Deze kapel, die zich nu op het kruispunt van de Rue de Rollegem, de Rue Saint-Achaire en de Rue Père Damien bevindt, is voor de eerste keer vermeld in een heerlijkheidsregister van de kasselrij Kortrijk uit 1429.²³ Aan de tralies van de poort van de kapel hangen ook nu nog stukken stof ('berlouffes' in het Picardisch), afkomstig van de hemden van de zieken, die worden opgehangen in de hoop

19 Bouchon 1829, XXI, 105: 'men bracht [een offergave] naar de stad Haspres, [...] waar Sint Aicardus wordt vereerd en diens relieken in een zilveren schrijn worden bewaard. Daar smeekt men de heilige om bijstand en men bezoekt hem van heinde en verre, want razernij en zwakzinnigheid zijn vreselijke ziekten. Als offergave ter ere van de heilige werden een wassen beeld van de koning van Frankrijk en een fraaie, grote offerkaars gestuurd, die de heilige devoot en ootmoedig werden aangeboden, zodat hij God zou willen smeken dat de ziekte van de koning – die ernstig en wreed was – door deze offergave zou worden verlicht' [alle vertalingen JR].

20 Hierbij aansluitend kan worden opgemerkt dat hoewel de heilige Aicardus zonder twijfel als patroon van de geesteszieken werd vereerd, er geen eenduidig verband is te leggen tussen zijn patronaat en (elementen uit) zijn biografie, die voornamelijk uit confrontaties met demonen en engelen bestaat. Dit is in de hagiografie van vroege heiligen evenwel niet meer dan een topos, vooral omdat demonen in die vroege periode vaak heidense goden symboliseerden, die de heilige met het Woord Gods moest overwinnen. Het is dan ook te verwachten dat Aicardus' patronaat eerder op een wonderbaarlijke genezing is gebaseerd waarvan de schriftelijke neerslag in de loop der tijden verloren is gegaan, tenminste, als die al ooit heeft bestaan. Vgl. Mabillon 1669, II, 952-953.

21 De la Fons-Mélicocq 1866, III, col. 565.

22 Idem. Zie ook: Von Kraemer 1950, 103: 'En 1493, les deux hommes qui conduisent [...] à Saint-Akare ung josne homme hors de sa mémoire, reçoivent 24 s.' Uit dezelfde archieven blijkt ten slotte nog dat de agressiefste bedevaarders geketend waren en dat hun begeleiders werden betaald om hen niet te laten ontsnappen. Vgl. Von Kraemer 1950, 103.

23 Dendeau 1996, 164-166. Dit *terrier seigneurial* bevindt zich in het Stadsarchief van Kortrijk in het *Fonds d'Ennetières*. De kapel dateert in zijn huidige vorm uit de achttiende eeuw en is in de jaren 1980 voor het laatst gerestaureerd. Er bestaat ook een Saint-Achaire-hoeve in Moeskroen. Deze is voor het eerst geattesteerd in een landregister van 1591. Met dank aan de heer lic. Claude Depauw, archivaris van het Stadsarchief van Moeskroen en voorzitter van de *Société d'Histoire de Mouscron et de la Région* voor zijn hulp bij mijn opzoekingen.

genezing te brengen door de ziekte als het ware over te dragen op de heilige.²⁴ Ook in het Franse deel van de Westhoek – het huidige arrondissement Duinkerken – zijn er sporen te vinden van de Aicardus-verering. Zo ligt er een Bois de Saint-Acaire in Houtkerque, een deelgemeente van Steenvoorde net over de Franse grens bij Watou, en in Winnezele stroomt er een beekje met de naam Becque de Saint-Acaire, dat in de Ruisseau d’Herzeele, een zijtak van de IJzer, uitmondt. De toponiemen lijken erop te wijzen dat de verering van de heilige Aicardus zich vanuit Haspres niet alleen naar het oosten van Henegouwen heeft uitgebreid (Saint-Aicard is bijvoorbeeld ook de patroonheilige van Mecquignes en er is een parochiekerk Saint-Achard in Obies), maar via Rijsel zowel naar het Kortrijkse als naar de streek van Poperinge in de Westhoek is uitgestraald. Deze streken vormen wat de Aicardus-cultus betreft een aaneengesloten mnemonisch landschap, en dit is vooral met het oog op de ontstaansgeschiedenis van *Reynaerts historie* niet onbeduidend. Aangezien we weten dat het werk tussen 1373 en ca. 1470 in Zuid-West-Vlaanderen tot stand is gekomen, kunnen we er immers van uitgaan dat de auteur van *Reynaerts historie* met de Aicardus-cultus vertrouwd is geweest.²⁵ Bovendien heeft Aicardus niet louter toponymische sporen achtergelaten, maar is hij als patroonheilige van de zwakzinnigen ook veelvuldig geattesteerd in de Noord-Franse, Waalse en Zuid-Vlaamse (Franstalige) literatuur uit de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw.

De heilige Aicardus in de literatuur

De literaire *ingressus* van de heilige Aicardus valt te situeren in de dertiende eeuw, en wel meteen in een van de beroemdste werken uit de Franse middeleeuwen, namelijk het *Jeu de la Feuillée* (1275/76) van de Artesische menestrel Adam de la Halle († 1285–87). In dit satirische drama, de oudst-overgeleverde Franse komedie überhaupt, vertelt Adam – die zowel auteur als protagonist is – waarom hij zijn geboortestad Arras wil verlaten en in Parijs theologie wil gaan studeren. Voor hem is zijn leven in die stad – en in het bijzonder het samenwonen met zijn vrouw – een ziekte en een aantasting van zijn persoonlijkheid.²⁶ Van een solitair leven als clericus verwacht hij daarentegen genezing door zelfkennis en verwezenlijking van zijn talenten. Bij zijn afscheid in een herberg in Arras ontstaan er door de levendige interactie tussen Adam, diens vrienden, de kastelein en andere personages allerhande komische effecten.

Eenmaal ontdaan van de vele dramatische details lijkt het stuk voornamelijk gebaseerd op de wil van de hoofdfiguur om zich te bevrijden van allerlei ondeugden (begeerte, vraatzucht enz.). Adam betuigt openlijk ziek te zijn, en prompt verschijnen er

²⁴ Dit ritueel herinnert aan de zogenaamde *arbres à loques*, die volgens het heidense volksgeloof een ziekte over konden dragen op de aarde.

²⁵ Wat de datering betreft, laat de tekst een situering tussen 1373 en ca. 1470 toe, aangezien enerzijds het ambt van *souvereyn baelyoen* (vs. 7589) door de Vlaamse graaf Lodewijk van Male in 1373 werd ingesteld, en anderzijds het Brusselse handschrift omstreeks 1470 werd vervaardigd. Vgl. Wackers 2002, II, 330–331. Wackers merkt tevens op dat Vlaanderen het enige gewest was in de Lage Landen dat deze functie kende. Voor de situering in Zuid-West-Vlaanderen, zie Berteloot 1987, 389–399; alsook Berteloot 1993, 70–73.

²⁶ Vgl. Schroeder 1972, 16.

genezers die uit zijn situatie munt willen slaan. Zo treedt er na een arts ook een rondtrekkende monnik op die beweert dat hij hem met behulp van relikwieën van zijn ziekte kan genezen. Deze relikwieën, die de monnik kennelijk ongehinderd uit zijn klooster heeft verwijderd, zijn afkomstig van de heilige Aicardus:

Segneur, me sires sains Acaires
 Vous est chi venus visiter.
 Si l'aprochiés tout pour ouerer,
 Et si meche chascuns s'offrande,
 Qu'il n'a saint desi en Irlande
 Qui si beles miracles fache;
 Car l'anemi de l'ome encache
 Par le saint miracle devin,
 Et si warist de l'esvertin
 Communement et sos et sotes.
 Souvent voi des plus ediotés
 A Haspre no moustier venir
 Qui sont haitié au departir;
 Car li sains est de grant merite;
 Et d'une abenguete petite
 Vous poés bien faire du saint.²⁷

Van de heilige Aicardus is dus reeds sprake in een komedie van omstreeks 1275. In deze komedie wordt de draak gestoken met geestelijken die rondtrekken met relikwieën waarmee ze persoonlijk winst willen maken. Vooral het feit dat de monnik de relieken als pand in de herberg achterlaat (vs. 1014), laat er geen twijfel over bestaan dat deze hem in de eerste plaats als inkomstenbron dienen, waardoor ze uiteindelijk zelf als betaalmiddel kunnen worden ingezet.²⁸ Ook is het op zijn minst opmerkelijk dat bijna niemand in het stuk aan de wonderkrachten van de heilige Aicardus blijkt te geloven.²⁹ Het *Jeu de la Feuillée* maakt integendeel duidelijk dat er iets vreemds aan de hand is met de Aicardus-verering. Omdat Aicardus als patroon van de zwakzinnigen werd vereerd, lijkt het erop dat ook de heilige zelf niet helemaal *au sérieux* werd genomen. Het kan dan ook niet echt verrassen dat Aicardus in de Artesische volksly-

27 'Heren, mijn Heer Sint-Aicardus komt u hier bezoeken. Komt allen dichterbij om hem te aanbidden, en geef een offerande, want er is van hier tot Ierland geen heilige die zulke heerlijke wonderen verricht; met zijn heilige, goddelijke wonderkracht verdrijft hij de duivel en geneest hij zowel gekken als gekkinnen van de waanzin. Soms zie ik de ergste zwakzinnigen naar ons klooster in Haspres komen, en bij hun vertrek zijn ze volkomen genezen; want de heilige heeft grote verdiensten, en met een klein geldstukje kunt u hem gunstig stemmen'. Vgl. Schroeder 1972, 52-54, vs. 322-337.

28 Vgl. Schroeder 1972, 20.

29 Dit komt bijzonder scherp tot uitdrukking in de honende toespraak van de waard. Vgl. Schroeder 1972, 108, vs. 1018-1024 (na het in ontvangst nemen van de relieken): *Or puis preeschier. / De saint Acaire vous requier, / Vous, maistre Adan, et a vous, Hane, / Je vous pri que chascuns recane / Et fache grant sollempnité / De che saint c'on a abrevé, / Mais c'est par un estrange tour* ('Nu kan ik zelf preken. In de naam van de heilige Aicardus verzoek ik u, meester Adam, en u, Hannes, luidkeels te zingen en plechtig deze heilige te eren, die we danig hebben belazerd, al was het op een rare manier'). Alleen de vader van een zwakzinnige lijkt Aicardus nog enig geloof te schenken. Hij is trouwens ook de enige die de monnik eerbiedig met *sire* aanspreekt (vs. 22, 48, 529, 1049). Vgl. Schroeder 1972, 20. Enerzijds vormde de Aicardus-verering dus zo vroeg als in de dertiende eeuw in de Noord-Franse dramatische literatuur reeds een mikpunt van spot, hoewel zij anderzijds – zoals Froissarts kroniek bewijst – een eeuw later haar hoogtepunt zou bereiken.

riek uit dezelfde periode als een soort narrenkoning optreedt:

Signor, *Sotinghehem* est un mout bons repaires
 Il n'i a nul signor se ce n'est sains Achaires;
 De lui tient on le terre et trestout le païs;
 S'uns hom i devient sages, des autres est haïs.³⁰

Ook in tal van andere satirische teksten treffen we Aicardus aan. In de verzen 61-62 van het *Dit des Jacobins et Fremeneurs*, een gedicht van 348 verzen van de Henegouwse dichter Jean de Condé (eerste helft 14de eeuw), suggereert deze dat de bedevaarders die Aicardus in Haspres vereren, eigenlijk beter geholpen zouden zijn door menestrelen in plaats van de daar residerende bedelmonniken.³¹ In een andere bekende tekst met een onmiskenbaar satirisch gehalte, namelijk de *Miroir de mariage* van Eustache Deschamps (ca. 1346-1406) uit de tweede helft van de veertiende eeuw, wordt de heilige Aicardus dan weer in verband gebracht met de waanzin die mensen ertoe aan zou zetten om te trouwen: *Tu seroies plus hors du sens / Que ceuls qu'on maine a saint Acaire*.³² Ook in het werk van Guillaume de Machaut (1300/5-1377) vinden we een knipoog naar Aicardus in de verzen 2857-2858 van diens versroman *Livre dou Voir-dit* (1364): *Entre moi et mon secrétaire / Qui avoit le mal saint Aquaire*.³³ Daarenboven verschijnt een opmerkelijke verwijzing naar Aicardus in de *Lamentationes Matheoli*, een vrouwensatire die omstreeks 1300 door de monnik Mattheüs van Boulogne is geschreven, maar vooral bekendheid genoot dankzij de vertaling van Jean Lefèvre de Resson (ca. 1320-1380) uit 1372.³⁴ Daarin kan men lezen dat Aicardus het patronaat van geesteszieken boven dat van de weduwen zou hebben verkozen, en dat dit volgens de auteur een wijze beslissing is geweest:

Sains Acaires ama mieulx estre

30 'Meneer, *Sotinghehem* is een prima toevluchtsoord. Er is daar geen andere heer dan Sint Aicardus. Hij is de opperste leenheer van heel het land. Als iemand daar wijs is, wordt hij daar door iedereen gehaat.' Vgl. Jeanroy & Guy 1898, 81.

31 Vgl. Ribard 1970, 3, vs. 61-62. Deze op het eerste gezicht verrassende uitspraak valt te verklaren door de concurrentiestrijd tussen bedelmonniken en beroepsmenestrelen, die voortvloede uit het feit dat beide 'beroepsgroepen' afhankelijk waren van de giften van het volk en een welwillende ontvangst aan de kasteelpoort. Met dit gedicht wilde Jean de Condé immers een satirisch weerwoord bieden aan de donderpreken van de monniken die de menestrelen vanaf de kansels verketterden. Vgl. Wilkins 1979, 143.

32 'Je zou nog gekker zijn dan degenen, die men naar Sint-Aicardus voert.' Vgl. De Queux de Saint-Hilaire & Raynaud 1903, IX, 182; zie ook X, 29 (ball. XXII).

33 Société des Bibliophiles François 1875, 110, vs. 2857-2858. Hieruit blijkt bovendien dat men zwakzinnigheid *le mal saint Aquaire* noemde. Daarvan getuigen eveneens enkele farcen uit de late vijftiende en vroege zestiende eeuw. Zo wenst een vrouw in een anoniem stuk, getiteld *l'Obstination des Femmes*, dat haar man door *le mal Monsieur saint Aquaire* wordt getroffen: '*Or dy, comment gaigneras-tu / Ta vie? Tu ne veulx rien faire. / Du mal Monsieur saint Aquaire / Puisses-tu estre tourmenté, / Et aussi que malle santé / Te doint celuy qui te forma.*' Vgl. Fournier 1873, 126. In een ander anoniem stukje, aangekondigd als *Farce nouvelle, très bonne et fort joyeuse, à trois personnages, c'est assavoir: le Chaulderonnier, le Savetier et le Tavernier*, geschreven vóór 1530, vraagt deze laatste zich af of iemand *la maladie saint Aquaire* heeft: '*Comment? Pourroit-il bien avoir / La maladie saint Aquaire?*' Vgl. Viollet-le-Duc 1854, II, 124.

34 Vgl. Curnow 1975, 227. Jean Lefèvres vertaling was voor Christine de Pizan (ca. 1364-ca. 1430) de directe aanleiding voor haar apologie *La cité des Dames* (1405), een van de vroegste feministische teksten uit de Europese literatuur.

Garde des dervés enragiés
 Que des vefves estre chargiés;
 Dervées sont et sans lien.³⁵

Het blijft onduidelijk waar Mattheüs deze informatie heeft gehaald, maar blijkbaar zou Aicardus die keuze hebben gemaakt omdat zwakzinnigen die letterlijk aan banden zijn gelegd, minder onheil zouden kunnen aanrichten dan weduwen die dit noch letterlijk, noch figuurlijk zijn.³⁶

Ten slotte verschijnt een verwijzing naar Aicardus in een maatschappijsatire die wel erg nauw aansluit bij *Reynaerts historie*, namelijk *Renart le nouvel*, een epigonale Reynaert-roman van ruim 8000 verzen uit 1289, geschreven door de Rijzelse menestreele Jacquemart de Gielée.³⁷ Reynaert figureert in deze tekst als een demonische figuur, die de hofdieren verleidt met wereldse rijkdom, hoogmoed en begeerte; hij onderwerpt Nobel en weet de geestelijkheid te bederven met de hulp van de paus. Zijn triomf wordt mogelijk gemaakt door de zedeloosheid van Nobels onderdanen in het algemeen en van de bedelorden in het bijzonder.³⁸ Op het moment dat Nobel de ondergang van zijn rijk duidelijk voor ogen ziet, roept de leeuw vertwijfeld:

Ahai! me sires *sains Acaires*,
 Gardés moi, ou de mi est niens.
 A ! sire sains Constanciens,
 Qui a Bretuel en Biauvoisis
 On requiert, soiiés moi aidis:
 Vous warissiés les *foursenés*,
 Sire, aidiés moi se vous volés.³⁹

Deze wanhoopskreet van Nobel vormt een belangrijk scharniermoment in het verhaal, niet in het minst omdat Nobel op deze plaats voor het eerst wordt geconfronteerd met zijn eigen machteloosheid.⁴⁰ Het werkwoord *foursener*, dat hier gebruikt

35 'Sint-Aicardus wilde liever de patroon van de gekken dan van de weduwen zijn, want deze zijn niet alleen gek, maar ook bandeloos.' Vgl. Van Hamel 1905, 52, vs. 1666-1671.

36 Vgl. ook Pratt 1992, 188.

37 Van deze auteur zijn geen nadere biografische gegevens bekend. Vgl. De Beaumarchais, Couty & Rey 1994, III, 2041.

38 Vgl. De Beaumarchais, Couty & Rey 1994, III, 2041.

39 Roussel 1961, 202, vs. 4832-4838: 'Owee! Mijn Heer Sint-Aicardus, red mij, of ik ben verloren. Ah! Mijn Heer Sint-Constantijn, die in Breteuil-en-Beauvaisis wordt besmeekt, help mij: U geneest de buitenzinnigen. Heer, help mij als u wilt.' Voor de verering van de heilige Constantijn als patroon van de zwakzinnigen, zie o.a. Roussel 1998, 259 e.v. In een miniatuur in een omstreeks 1300 vervaardigd manuscript van *Renart le Nouvel* in de Franse nationale bibliotheek, fr. 1581, fol. 57, is de inhoud van deze Reynaertroman sprekend samenvat: op de top van het Rad van Fortuin is een gekroonde Reynaert afgebeeld, half als hospitaalridder en half als tempelier gekleed, geflankeerd door zijn twee zonen, de ene in de pij van een dominicaan (links), met aan diens linkerkant *Dame Orgueil* (hoogmoed) te paard, en de andere in de pij van een franciscaan (rechts), met aan diens rechterkant *Dame Ghile* (bedrog) op haar muilezel. *Fausseté* (valsheid) klampt zich aan het rad vast en is op weg naar boven; *Foi* (geloof) is op weg naar beneden; onderaan het rad ligt *Loyauté* (trouw); helemaal onderaan staan ook nog *Charité* (naastenliefde), links, en *Humilité* (nederigheid), rechts, in oppositie met de allegorische figuren bovenaan. Dit alles symboliseert de omgekeerde wereld, waarin ondeugden in plaats van deugden heersen. Bijzonder tragisch is de erbarmelijke, naakte figuur die onderaan het rad ligt (in tegenstelling tot de tronende Reynaert) en vertwijfeld de weegschaal der gerechtigheid vasthoudt.

40 Net zoals in het anonieme *Couronnement de Renart*, de andere Vlaams-Picardische Reynaertroman uit de tweede helft van de dertiende eeuw, gaat het in *Renart le Nouvel* over de overwinning van de *renardie* (de gewetensloze list met de bedoeling macht en status te verkrijgen) op de waarden van de hoofse maatschappij. Vgl. *Histoire litté-*

wordt, heeft volgens de *Dictionnaire de l'Ancien Français jusqu'au milieu du xive siècle* drie betekenissen: (1) *être hors de bon sens*; (2) *devenir fou, enrager*; (3) *manifester sa furie*.⁴¹ Op het citaat lijken vooral de eerste twee betekenissen van toepassing: het is immers goed te begrijpen dat Nobel in zijn wanhoop de heilige Aicardus om bijstand smeekt, aangezien de leeuw het gevoel heeft op het punt te staan gek te worden. Hier verschijnt Aicardus dus in de eerste plaats als patroon van de radelozen, waardoor de heilige in een eenduidig semantisch verband komt te staan met Akarijn in *Reynaerts historie*: de vos wendt in *Reynaerts historie* immers voor radeloos te zijn omdat zijn juwelen zijn verdwenen.

Conclusie

Een eerste poging om de naam Akarijn te duiden is door Wackers en Schlusemann ondernomen, die erop hebben gewezen dat Acarin als naam van een Saraceense vorst in drie *chansons de geste* voorkomt. Toch bieden deze teksten verder geen aanknopingspunten voor het gebruik van de naam Akarijn in *Reynaerts historie*. Kuiper opteerde daarom voor een andere strategie. Hij beschouwde Akarijn als een verwijzing naar een streekheilige, en zag in de vermelding van de naam een knipoog naar de heilige Acharius, die Sint-Amandus hielp om Vlaanderen te kerstensen. Door patronymische attractie was Acharius, de bisschop van Noyon, in de veertiende eeuw in Picardië en Vlaanderen echter vereenzelvigd met Aicardus, de abt van Jumièges, die in Haspres als patroon van de zwakzinnigen werd vereerd. Van de verering van Aicardus getuigen talrijke toponiemen in het Noord-Oosten van Henegouwen en in Zuid-West-Vlaanderen, vooral in het Kortrijkse en de Westhoek. Bovendien heeft deze heilige een vaste plaats in tal van satirische teksten, die in Noord-Frankrijk en Zuid-Vlaanderen in de loop van de dertiende en veertiende eeuw tot stand zijn gekomen. In het bijzonder *Renart le Nouvel* (1289) van de Rijselse menestreele Jacquemart de Gielée, waarin Nobel in zijn wanhoop en radeloosheid de heilige Aicardus aanroept, geeft te kennen dat er een nauw semantisch verband bestaat tussen deze heilige en Akarijn in *Reynaerts historie*. Het feit dat de naam Akarijn naar een heilige verwijst doet overigens geen afbreuk aan de woordverklaring ‘tovenaar’ voor *meyster*. Rukenau probeert de radeloze Reynaert immers hoop te geven en verwijst daarom naar een voor het publiek bekende heilige, die in het verhaal als tovenaar optreedt. In de tekst is Akarijn, die Reynaert moet helpen om zijn juwelen terug te vinden, dus zelf een symbool voor Sint-Aicardus, die in de echte wereld de zwakzinnigen helpt om hun verstand terug te vinden. Verder lijkt het verband tussen een heilige en een tovermeester erop

raire de la France 1852, xxii, 936-939. In het *Couronnement de Renart* wordt de vos tot koning uitgeroepen met de toestemming van de stervende leeuw. In *Renart le Nouvel* droomt Reynaert ervan Nobel te vermoorden en zijn plaats in te nemen (vs. 2278-2287), en de leeuw wendt zich van God af door een pakt met Reynaert te sluiten. Daarna doet Nobel troonsafstand ten gunste van Reynaert, die door Fortuna tot koning wordt gekroond. Margherita Lecco heeft aangetoond dat Jacquemart *Le Couronnement de Renart* als voorbeeld voor zijn *Renart le Nouvel* heeft gebruikt en de tekst daarbij zowel allegorisch als muzikaal heeft uitgewerkt. Voor de verbanden tussen *Le Couronnement de Renart* en *Renart le Nouvel*, zie Lecco 2005, 462-480.

41 Greimas 1986, 296.

te wijzen dat de auteur van *Reynaerts historie* hiermee zijn kritische houding tegenover de excessieve laatmiddeleeuwse heiligenverering tot uitdrukking wilde brengen, zoals dit bijvoorbeeld ook al bij Adam de la Halle in diens *Jeu de la Feuillée* het geval was. Bovendien kon de auteur op meta-literair niveau door de verwijzing naar de heilige Aicardus, die in Zuid-West-Vlaanderen en Noord-Henegouwen een bijzondere verering genoot, zijn werk als het ware in de streek 'vestigen'.⁴² Met de duiding van Akarijn als heilige tovenaar is er dus een waardevol detail aan het licht gekomen dat ons toelaat om een nog scherper beeld te krijgen van de cultuurhistorische achtergrond van *Reynaerts historie*.

Summary

This article presents a literary investigation into the meaning and origin of the name Akarijn in *Reynaerts historie*, vs. 5297. Although it is often assumed that the title *meyster* in *meyster Akarijn* refers to a wizard, until now, no convincing interpretation of the name Akarijn has been put forward. In this article, it is argued that the name Akarijn refers to the local saint Aicard of Jumièges, the patron saint of the insane, who enjoyed particular reverence in Hainaut and the South of Flanders. This thesis does not contradict with the definition of *meyster* as 'wizard'; the wizard in the text, who is called upon to help Reynaert locate his lost treasures, is *himself* a symbol for Saint Aicard of Jumièges, who is called upon to help the desperate locate their sanity. Through the representation of saints as wizards, the author of *Reynaerts historie* offers a powerful indictment of the excessive adoration of saints in the late Middle Ages.

Adres van de auteur:

Westfälische Wilhelms-Universität Münster
 Institut für Niederländische Philologie
 Alter Steinweg 6/7
 D-48143 Münster
 Duitsland

⁴² Dit is een procédé dat we bijvoorbeeld ook aantreffen in *Ogier van Denemerken*, waar veel toponiemen uit het Luikse zijn ingevoegd en uiteraard ook in *Reynaerts historie* zelf, waarin – na de transfer van het werk naar het Noorden – Hollandse kopiïsten Vlaamse toponiemen door Hollandse hebben vervangen. Weddige noemt dit procédé 'lokale Anbindung'. Vgl. Weddige 2002, xxxvii. Voorbeelden in Togeby 1969, 165. Vgl. ook Berteloot 2008, 104.

Bibliografie

- Aubert, Roger, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*. Parijs, 1990.
- Berteloot, Amand, 'Een acrostichon in «Reynaerts historie»', in: Rik Van Daele, Marcel Ryssen & Erwin Verzandvoort (red.), *Reynaert bloemleest Tiecelijn. Een selectie van bijdragen uit 5 jaar Tiecelijn*, Sint-Niklaas, 1993, 70-73.
- Berteloot, Amand, 'Reynaerts historie', in: *Tiecelijn* 21 (2008), 96-121.
- Berteloot, Amand, 'Waarom zouden wij aan Westvlaanderen denken, wanneer wij alles zo goed in Holland kunnen plaatsen? Rijmonderzoek in «Reynaerts historie»', in: *Miscellanea neerlandica. Opstellen voor Dr. J. Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Leuven, 1987, II, 389-399.
- Buchon, Jean Alexandre (ed.), *Jean Froissart, Les Chroniques*. Parijs, 1829, Collection des chroniques nationales françaises.
- Busby, Keith, 'Mythe et histoire dans le ms. Paris, BNF, fr. 786: la conjointure du Cycle de la Croisade et du «Roman d'Alexandre»', in: Alain Labbé, Daniel W. Lacroix & Danielle Quérueil (red.), *Guerres, voyages et quêtes au Moyen Âge. Mélanges offerts à Jean-Claude Faucon*. Parijs, 2000, 73-81.
- Castets, Ferdinand (ed.), *Recherches sur les rapports des Chansons de geste et de l'Épopée chevaleresque italienne, avec textes inédits empruntés au ms. II 247 de Montpellier. Parties du Renaud de Montauban, du Maugis d'Aigremont; le Vivien de Monbranc*. Parijs, 1887.
- Chardonnet, Joseph O.M.I., *Le Livre d'Or des Saints de Bretagne*. Rennes, 1995.
- Curnow, Maureen Cheney, *The Livre de la Cite des Dames of Christine de Pizan. A Critical Edition [=Diss. Nashville]*. Tennessee, 1975.
- De Beaumarchais, Jean-Pierre, Daniel Couty & Alain Rey (red.), *Dictionnaire des Littératures de Langue française. Ouvrage publié par le concours du Centre national des Lettres*, Parijs, 1994.
- De Garaby, Malo-Joseph, *Vie des Bienheureux et des Saints de Bretagne, pour tous les jours de l'année*. Nantes, 1991.
- De la Fons-Mélicocq, Alexandre, *Transcrit des archives de l'Hôtel de ville de Lille*, l'Intermediaire des chercheurs et curieux, Parijs, 1866.
- De la Torre, Jacobus, *Relatio seu descriptio*, Utrecht, 1883, Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht 11.
- Dendeau, André, *Toponymie de Mouscron [=licentiaatsverhandeling u.c.l., 1964]*. Mouscron, 1996.
- De Queux de Saint-Hilaire, Auguste-Henry-Édouard, & Gaston Raynaud (ed.), *Oeuvres complètes de Eustache Deschamps*, Parijs, 1903.
- Fournier, Édouard (ed.), *Le Théâtre français avant la Renaissance (1450-1550). Mystères, moralités et farces*. Parijs, 1873.
- Greimas, Algirdas Julien, *Dictionnaire de l'Ancien Français jusqu'au milieu du xive siècle*, Parijs, 1986.
- Guessard, François, & Anatole de Montaiglon (ed.), *Aliscans. Chanson de geste publiée d'après le manuscrit de la bibliothèque de l'Arsenal, et à l'aide de cinq autres manuscrits*. Parijs, 1870.
- Henry, Albert (ed.), *Les oeuvres d'Adenet le Roi*, dl. 3: *Les Enfances Ogier*, Brugge, 1956, Rijksuniversiteit te Gent, Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte 121.
- Hippeau, Célestin (ed.), *La Chanson du Chevalier au Cygne et de Godefroid de Bouillon*, dl. 1: *Le Chevalier au Cygne*. Parijs, 1874.
- Histoire littéraire de la France, ouvrage commencé par des religieux bénédictins de la Congrégation de Saint-Maur et continué par des Membres de l'Institut (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres)*. Parijs, 1852.
- Jeanroy, Alfred, & Henri Guy (ed.), *Chansons et dits artésiens du XIIIe siècle*. Bordeaux, 1898.
- Lecco, Margherita, 'La doppia veste di Renard. «Renart le Nouvel» davanti al «Couronnement Renart»', in: *Romanische Forschungen* 117 (2005), 462-480.
- Mabillon, Joannes (ed.), *Vita Aichardi, Acta Sanctorum ordinis Sancti Benedicti*, Parijs, 1669.
- O'Donnell, Anne M.S.N.D. (ed.), *Erasmus, Enchiridion militis christiani, an English version*. Oxford, 1981.
- Paris, Paulin, *Essai d'un dictionnaire historique de la langue française*, Parijs, 1847.
- Pratt, Karen, *Woman Defamed and Woman Defended: An Anthology of Medieval Texts*. Oxford, 1992.

- Räb, Andreas, & Nikolaus von Weis (ed.), *Leben der Väter und Märtyrer nebst anderer vorzüglichen Heiligen, ursprünglich in englischer Sprache verfaßt von Alban Butler, nach der französischen Überlieferung von Godescard für Deutschland bearbeitet und sehr vermehrt von Dr. R. Äß, Professor der Theologie und Director im bischöfl. Seminar in Mainz und Dr. Weis, Geistlichem Rathe und Canonicus am hohen Dom in Speier*. Mainz, 1825.
- Ribard, Jacques (ed.), *Jean de Condé, La messe des oiseaux et le dis des Jacobins et de Fremeneurs*, Genève-Parijs, 1970.
- Roussel, Claude, *Conter de geste au XIVe siècle, inspiration folklorique et écriture épique dans La belle Hélène de Constantinople*. Genève, 1998.
- Roussel, Henri, *Renart le Nouvel par Jacquemart Gielée, publié d'après le manuscrit La Vallière (B.N. fr. 25566)*. Parijs, 1961.
- Roy, Emile, 'Les dates et allusions historiques dans les chansons d'Ogier le Danois', in: *Mélanges de linguistique et de littérature offerts à Alfred Jeanroy*. Genève, 1972, 415-425.
- Schauber, Vera, & Hans Michael Schindler, *Heilige und Namenspatrone im Jahreslauf*. Augsburg, 1998.
- Schlosemann, Rita, & Paul Wackers (ed. & vert.), *Reynaerts historie. Mittelniederländisch, Neuhochdeutsch*. Münster, 2005, Bibliothek mittelniederländischer Literatur 2.
- Schroeder, Klaus (ed. & vert), *Adam de la Halle, Das Laubenspiel*. München, 1972, Klassische Texte des romanischen Mittelalters in zweisprachigen Ausgaben 11.
- Société des Bibliophiles François (ed.), *Guillaume de Machaut, Livre du Voir-dit*, Parijs, 1875.
- Teirlinck, Isidoor, *De toponymie van den Reinaert*. Gent, 1910-12.
- Tobler, Adolf, *Vermischte Beiträge zur französischen Grammatik, gesammelt, durchgesehen und vermehrt von Adolf Tobler*, 2. Reihe, Leipzig, 1906².
- Togebj, Knud, *Ogier le Danois dans les Littératures européennes*. Kopenhagen, 1969.
- Van Hamel, Gerard Anton (ed.), *Les Lamentations de Matheolus et le Livre de Leesce de Jehan Le Fèvre de resson*, Parijs, 1905, Bibliothèque de l'École des hautes Etudes 95.
- Viollet-le-Duc, Eugène Emmanuel, *Ancien théâtre français ou Collection des ouvrages dramatiques les plus remarquables*. Parijs, 1854.
- Von Kraemer, Erich, *Les maladies désignées par le nom d'un saint*, Helsingfors, 1950.
- Wackers, Paul, *De waarheid als leugen. Een interpretatie van Reynaerts historie*. Utrecht, 1983.
- Wackers, Paul (ed.), *Reynaert in tweevoud. Deel II: Reynaerts historie*, Amsterdam, 2002.
- Weddige, Hilbert, Theo J.A. Broers & Hans van Dijk (ed.), *Ogier von Dänemark, nach der heidelberger Handschrift CPG 363*. Berlin, 2002, Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften.
- Wilkins, Nigel, *Music in the Age of Chaucer*. Cambridge, 1979.